

האם יש להעדיף להלכה ספרי פסיקה או ספרי שו"ת?

השפעת חיבור ספר שולחן ערוך על מחלוקת קדומה*

ידועה היא תשובתו של הנצי"ב (שו"ת משיב דבר ח"א סי' כד) לבני המהרי"ד במברגר, בדבר ערכן ההלכתי של התשובות שהשיב אביהם - הנצי"ב קבע שתשובות שנכתבו הלכה למעשה עדיפות ומכריעות יותר מפסקים סתמיים, כי בהן שיקע המשיב את עצמו מתוך ידיעה שמסקנתו אינה תיאורטית בלבד אלא גם תקבע את המעשה שייעשה עתה בפועל, ועבור כך זוכה המשיב הלכה למעשה לסייעתא דשמיא מיוחדת המכוונת אותו לאמייתה של תורה. קביעה דומה מאוד מוצאים אנו כבר אצל המהרי"ל (שו"ת סי' עב): "ומה שכתבת שאין לסמוך על התשובות, אדרבה, הלכה למעשה הוו, וילפינן מינייהו טפי מדברי הפוסקים שלא היו בשעת הוראה כדאיתא ביש נוחלין (ב"ב קל, ב). ומשום הכי גרסינן בתלמודא בכמה דוכתינן והלכה למעשה, וכן באור זרוע כמה זימנין, להודיע שאין כאן ספק וגמגום, והתשובות שפסקו על המעשה היינו הלכה למעשה. וכל רבותינו שאחר התלמוד כולו מייטו מתשובות דקמאי, ואנן יתמי דיתמי כל שכן וכל שכן" (וקיים דבריו בשו"ת שבות יעקב ח"ג סי' מה). ובדומה לכך כתב הגרא"ז מרגליות בהקדמתו להגהות 'יד אפרים' על השו"ע שנדפסו עם ספר 'שערי תשובה' שחיבר אחיו: "כתבו הפוסקים שיותר יש לסמוך על התשובות מעל הפוסקים, מאחר שמשיב[ים] הלכה למעשה הרבה מדקדקים בה[ן], יותר ממה שכותבים לעצמם פסקי דינים שאפשר שלא נאמרו[ן] רק [ל]הלכה ולא למעשה".

אכן, לאורך הדורות אנו מוצאים את הדעה הזו מקובלת מאוד על הרבה מפוסקי ההלכה, אולם המשותף לרובם-ככולם הוא היותם בני אשכנז. בקרב חכמי ספרד, לעומת זאת, אנו מוצאים רווחת יותר את הדעה ההפוכה: הפסקים העקרוניים, העומדים מעל לזמן ולמקום, עדיפים על התשובות שניתנו בניסבות מסוימות ולאור שיקולים ואילוצים מקומיים. כך קבע המהרי"ט (שו"ת ח"ב חו"מ סי' ז) ש"מסתברא דבכל רב ופוסק שעשה חיבור כולל, בין שעשאו בתחילת ימיו בין בסוף, יש לתפוס דברי החיבור עיקר מדברי התשובה" (אמנם נימוקו שם מבוסס על הסברא שאם נניח שכתב את

* עוד מאמר קצר מאוצר כתביו של אהובנו הבלתי נשכח הרב איתם, שבימים אלו ימלאו שלוש שנים לנפילתו על קידוש השם לצד רעייתו, ה' יקום דמם. הדברים נמצאו במחשבו **כטיטא שאינה מוכנה לדפוס**, ונמסרו ע"י הוריו שיח' וע"י הרב אלעזר ברודט שמטפל בעיבונו התורני הגדול לפרסום ב'המעין', ותודת המערכת והקוראים נתונה להם. המאמר עבר עריכה קלה ע"י העורך "ק. גם הכותרת למאמר ניתנה ע"י מערכת 'המעין'.

התשובה לבסוף, וחזר בו מדעתו בחיבורו, היה לו לתקן את הדברים בחיבורו, ולכן אפילו אם התשובה מאוחרת לחיבור כל שלא עשה כך החיבור עדיף. וראה להלן). במסקנתו אחז גם בעל כנסת הגדולה (שו"ת בעי חיי חו"מ ח"א סי' סא), שהרחיב בביאור הסברא שבדבר: כשהפוסק עוסק בתשובה אין הוא נמנע מלעיין בפסקים ובהלכות שכבר כתב בנושא ומסתמא הם נמצאים לפניו, ואם הוא חוזר בו עתה ממה שכתב בהם יש לו לציין זאת בתשובה שכותב עתה שהדברים מנוגדים למה שכתב בעבר והוא חוזר בו, או לחילופין להגיה ולתקן את מה שכתב בפסקיו וממילא נדע שחזר בו. אבל בשעה שהוא מחבר את פסקיו "אינו חוזר אחר תשובותיו לראות איך פסק, מפני שטורח הוא לו לבקש בתשובותיו היכן כתב דבר זה, שאינן סדורות כמו בחיבור..." כלומר, היתרון המבני של הפסקים על פני התשובות, שהם סדורים וערוכים ואילו התשובות אינן סדורות בשיטתיות, מביא לכך שגם הפוסק עצמו מעיין יותר בפסקיו מאשר בתשובותיו, וכשהוא כותב תשובה מסתמא עומדים פסקיו לנגד עיניו, אבל כשהוא כותב פסקים אין הוא מתבסס כל כך על התשובות, שהרי אינן מסודרות באופן שיטתי וקשה לו להתייחס אליהן, ולכן אין לצפות שהוא יציין בספר שהוא חוזר בו מתשובה ישנה שכתב.

הקושי בהסבר זה הוא כפול: ראשית, מניין לנו שהפוסק אכן לא הגיה שוב את פסקיו שנמצאים לפנינו וסותרים את תשובתו, הלא ייתכן שעשה כן, ובכל זאת אלינו הגיעה דווקא מהדורה קמא שהופצה כבר (למעט במקרים בהם הדפיס בעצמו את פסקיו לאחר שכתב את תשובתו). שנית, כוחו של הסבר זה חל דווקא לגבי פוסקים שעיקר מפעלם היה חיבור פסקים מסודרים, ואילו תשובותיהם נכתבו כעיסוק צדדי יותר; אבל פוסקים שעיקר מפעלם היה כתיבת תשובות, אלא שגם חיברו מקצת חיבורים שיטתיים, קשה לומר לגביהם שלא היו נדרשים לתשובותיהם בשעה שבאו לכתוב את פסקיהם (אנו יודעים שהרשב"א, לדוגמא, הפיץ קבצים של תשובותיו עוד בחייו, והפנה אליהן שואלים חדשים). ועוד, שהסברא שכשהפוסק משיב הריהו חוזר לעיין בפסקיו, כוחה מוגבל. ניטול לדוגמא את מרן רבי יוסף קארו: אכן סביר להניח שכשהשיב בעניין מסויים חזר לעיין בבית יוסף, אבל האם בהכרח עיין בקיצור הפסקים, כלומר בשלחן ערוך, עד שנניח שהיה עליו לציין במפורש את הסתירה? (וכל זאת מבלי להיכנס באופן נקודתי לשאלת אופן כתיבת ועריכת השו"ע, על ידי תלמידים או לא וכו', ומטרת כתיבתו, כסיכום או הכרעה וכו', ואכמ"ל). מכל מקום, סיכם הכנסת הגדולה "דלא נמצא מי שאומר דהתשובות עיקר זולת מהרי"ל, אבל שאר הפוסקים סבירא להו דהפסקים עיקר", אלא אם מוכח שהתשובה נכתבה אחרונה.

במסקנה זו הלך גם רבי יונה נבון בשו"ת נחפה בכסף (ח"ב אה"ע סי' כז; למקור זה הפנה פרופ' מנחם אלון במבואו למפתחות לספרות השו"ת. דברינו כאן חלוקים על מסקנתו החד-צדדית לפיה "רוב ככל הפוסקים" מצדדים בעדיפותן של התשובות

על פני הפסקים, ואין צורך לומר שהוא לא ראה את דברי הכנסת הגדולה), שיותר יש לסמוך על הפסקים, והוא תומך זאת בטענה ההפוכה מסברת הגורסים שתשובות עדיפות: "נלע"ד שדבריו שכתב בקונטרס הם יותר עיקר מהתשובה, לפי שהם דבריו [שכתב] יותר בישוב בשרשי הדינים, ואין מי שיעמיס עליו ליקח התשובה, דלפעמים האדם לא יוכל להעמיק כראוי מסיבת המהירות להשיב שואלו דבר. ומצינו כיצא בזה, שאנו עושים עיקר מפסקי הרא"ש יותר מהתשובות במקום דסתרי אהדדי".

דעות נוספות בסוגיה זו ריכז השדי חמד (חלק ו כללי הפוסקים סי' ה אות יד), וביניהן דעת רבי חיים פלאגי (בספרו כל החיים דף כא אות נו) שכתב שרק לגבי הרא"ש וכדומה יש להעדיף את הפסקים כי חיברם במטרה להעלות הלכה פסוקה, ואילו תשובותיו לא נכתבו בשיטתיות כזו (וכן בעל כנה"ג בשו"ת בעי חיי דלעיל כתב שדברי מהרי"ל הנ"ל אינם נוגעים ליחס בין תשובות הרא"ש ופסקיו), אבל לגבי הבית יוסף, למשל, אכן יש לדעתו להעדיף את תשובותיו, כי חיבור הבית יוסף אינו אלא הבאת כל הדעות בדרך שקלא וטריא (ומעיר השדי חמד שהרמב"ם לעניין זה דינו כרא"ש). והנה הבית יוסף בעצמו (יו"ד סי' רא, על סעיף ז בשו"ע), כשהביא מדברי הטור שיש להעדיף את דברי הרא"ש בפסקיו בעניין מסוים על פני דבריו בתשובה באותו עניין, כתב שיתכן ש"לאו כללא כייל לכל מקום שדבריו בתשובה יסתרו דבריו בפסקים דנקטינן דבריו בפסקים עיקר", אלא שהוא דיבר רק כשאנו יודעים שהפסקים נכתבו מאוחר יותר מהתשובה, ומשמע שאם אנו יודעים שהתשובה מאוחרת כמותה נקוט. וא"כ אף הוא מן התולים הכל בקדימות ובאיחור בזמן (כמו שכתב הכנסת הגדולה דלעיל) ותו לא.

בהמשך ציין השדי חמד (שם סי' י אות ב) לדברי החיד"א (שירי ברכה יו"ד סי' קצח אות ח) שכתב שמכל מקום אין מעמד החידושים כפסקים (ופשוט), כי אלה לא נכתבו לאסוקי הלכתא וכו'. וציין שגם הפרמ"ג בהקדמתו, כללים בהוראת או"ה כלל ט, כתב שפסקי הרשב"א עדיפים מחידושו. וציין עוד השדי חמד כמה מקורות לדיון בשאלת עדיפות פסקי ספר תורת הבית לרשב"א על פני תשובותיו כשיש סתירה ביניהם, והפמ"ג (האשכנזי!) ביו"ד סי' סח משב"ז ס"ק ו כתב שיש להעדיף את התשובות, לא באופן קטגורי ועקרוני - אלא כי הן מאוחרות בזמן (וכן כתבו דרכי נעם ופורת יוסף שציין השדי חמד). ואמנם במקום אחר (בהקדמת הפמ"ג, כללים בהוראת או"ה אות ט) נשאר בצ"ע אם תשובות הרשב"א מכריעות על פני תורת הבית, ונוטה שהכל לפי המאוחר בזמן (ולא לפי סברות מהותיות. וברור שהדיון הזה אינו שייך בדרך כלל במקום שאנו יכולים לקבוע בריור איזה מן הכתבים הוא המאוחר יותר, אף שלסברת הנצי"ב מחד ורבי יונה נבון מאידך ייתכן שנעדיף תשובות על פני פסקים [או להיפך] אפילו כשהן מוקדמות יותר). לעומת זאת כמה אחרונים (מפוסקי ספרד, כבעל אוזן אהרן ובעל פחד יצחק, עיי"ש בשד"ח) העדיפו את חיבורי הרשב"א על פני תשובותיו.

לפי הסבר המהרי"ט (הנזכר לעיל) לכאורה אין אפשרות ואף לא סברה להעדיף את דברי השלחן ערוך במקום שהם סותרים לדבריו בבית יוסף, כי אף אם נרצה לומר שחזר בו - מדוע לא תיקן זאת בבדק הבית ובמהדורה בתרא של הבית יוסף, או הודיע על כך כשדן בזה בתשובה? ובלאו הכי, מהיכא תיתי לסמוך על קיצור פסקים סתומים ומתומצתים בלי טעמיהם, כפי שהוא בשו"ע, יותר מאשר על בירור ארוך ומנומק כפי שהוא בבית יוסף? ומסתבר שבמקרה שכזה יודו כולם שתשובה מנומקת עדיפה על פסק סתום, ולהיפך - פסק מנומק עדיף על תשובה קצרה וסתומה; כל דיוננו אינו אלא במקרה ששניהם סתומים, או לחילופין שניהם מנומקים, שעלינו להכריע מי מהם בתרא ועדיף בדעת מחברם. במקרה שכזה אמר המהרי"ט, שאילו התשובה האחרונה פירושה חזרה גמורה מהפסק המוקדם - היה למחבר להזכיר זאת בפירוש, מה שאין כן להיפך, שאין הוא מוכרח בפסקיו להתייחס לתשובה מקומית שהשיב פעם אף שבינתיים חזר ממנה, לכן לעולם הפסק (המנומק) עדיף על התשובה. ולאידך, לדעת המהרי"ל וסיעתו פסקים ובירורים הריהם עוסקים בקביעת ההלכה העקרונית, אך בשעת הוראה למעשה אפשר שישתנו הדגשים, ולכן בשעת הוראה למעשה עלינו להעדיף את התשובות. ועוד, שיותר יש לסמוך על דבריו של הפוסק בשעה שמשיב הלכה למעשה, שאז בירורו זוכה ליתר סיעתא דשמיא.

עתה, עובדת התקבלותו של השלחן ערוך כספר ההלכה הראשי בכל תפוצות ישראל מעידה לכאורה על קבלתה העקרונית של 'הגישה הספרדית' המעדיפה את ספרי הפסקים. בעל השו"ע בעצמו, רבי יוסף קארו, קבע כידוע את שיטת פסיקתו כמבוססת על שלושה ספרי פסיקה קודיפיקטיביים - הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. הדעת נותנת שהעדפה שכזו של ספרי פסקים מחוייבת המציאות כשמדובר בכתובת ספר פסקים מקיף (משיקולים של סדר, שיטתיות, עקביות ועוד), אך מכל מקום התקבלותו של השו"ע האיצה וביססה ללא ספק את הגישה הרואה יתר חשיבות בספרי פסקים מסודרים, וגישה זו באה לידי ביטוי גם בהתקבלותו של ספר משנה ברורה בדורנו 'כפוסק אחרון' בקרב ציבור רחב, ובהמשך לכך בהתפתחות הספרות הרחבה של חיבורים המקיפים בשיטתיות נושא ממוקד, למן 'שמירת שבת כהלכתה' ואילך. עם זאת, דומה ששאלות **מחודשות** המתעוררות מזמן לזמן מקום הכרעתן העיקרי גם בדורות האחרונים הריהו בספרי השו"ת, המשמשים עדיין כסוגה הספרותית הבולטת והחשובה יותר בתחום הכרעת ההלכה בקרב מרבית גדולי תלמידי החכמים, ודאי האשכנזים (לדוגמא: הר צבי, אגרות משה, מנחת יצחק, מנחת שלמה, ציץ אליעזר ועוד), אך במידה מסויימת גם הספרדים (יביע אומר ויחווה דעת, אור לציון, תשובות הרב משאש - תבואות שמש ושמש ומגן ועוד). אנו רואים, אפוא, את שתי הגישות, ה'ספרדית' וה'אשכנזית', מוסיפות עד ימינו לשמש זו לצד זו, במגמה מעורבת, בפסיקת ההלכה.